

Tomasz Olenderek

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Mapa dawnych nazw uroczysk Puszczy Białowieskiej

1. Wstęp

W 1939 roku, w ramach serii „Rozprawy i sprawozdania” (Seria A, Nr 41) ówczesnego Instytutu Badawczego Lasów Państwowych, ukazała się monografia *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*¹. Autor, Otton Hedemann, znany badacz historii Kresów II Rzeczypospolitej, nie dożył wydania swego dzieła (zmarł w roku 1937), publikacja została ostatecznie opracowana przez Wiktora Hartmana. Licząca około 300 stron monografia składa się z trzech głównych rozdziałów: „Teren”, „Zarząd” i „Eksploracja”. Kilka lat temu, z okazji 80-lecia Lasów Państwowych, wydany został przez Agencję „Benkowski” reprint tej publikacji.

Stosunkowo dużo miejsca w różnych częściach pracy autor poświęcił problematyce nazewnictwa na obszarze Puszczy. Prowadząc rozległe, kilkuletnie badania archiwalne i konfrontując je z obserwowaną rzeczywistością i doświadczeniem leśników użytkujących Puszcę, Hedemann stworzył teoretyczne podstawy toponomastyki leśnej ze szczególnym uwzględnieniem uroczysk, które zostały przezeń opisane w czasopiśmie „Echa Leśne” w roku 1936². Zostały tam zaproponowane podstawowe definicje i podziały; szczególnie wiele miejsca autor poświęcił znaczeniu miejscowych nazw leśnych w wielu dziedzinach życia i nauki.

Problematyka toponimów leśnych rzadko poruszana jest w literaturze. W latach siedemdziesiątych ukazało się kilka publikacji profesora R. Zaręby poświęconych nazwom puszczy i innych większych kompleksów leśnych na obszarze Polski³⁴. Były one uzupełnione odpowiednią mapą. W ostatnim czasie ukazały się publikacje autora tekstu⁵⁶ poświęcone przedstawianiu toponimów leśnych między

¹ O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 1939.

² O. Hedemann, *Uroczyska*, „Echa Leśne”, 1936, nr 21–24.

³ R. Zaręba, *Nazwy uroczysk, puszczy, borów i lasów w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 48, 1977, nr 1, s. 25–31.

⁴ R. Zaręba, *Propozycje ustalenia nazw dużych kompleksów leśnych*, „Sylwan”, T. 133, 1979, nr 1, s. 17–22.

⁵ T. Olenderek, *Możliwości uzupełnienia Państwowego Rejestru Nazw Geograficznych o toponimy leśne umieszczone na wojskowych mapach topograficznych z okresu 1955–1965*, „Roczniki Geomatyki”, T. 10, 2012, nr 5, s. 55–60.

⁶ T. Olenderek, *Toponimy leśne na wojskowych mapach topograficznych z okresu PRL*, „Sylwan”, T. 156, 2012, nr 12, s. 923–929.

innymi na polskich wojskowych mapach topograficznych z okresu PRL. Prezentowane zagadnienie mieści się na styku językoznawstwa, historii, kartografii i leśnictwa (badania interdyscyplinarne nie cieszą się w naszym kraju dużą popularnością ze względu na problemy z pozyskiwaniem środków).

2. Materiał badawczy

Na końcu monografii O. Hedemanna umieszczono cztery składane mapy Puszczy Białowieskiej. Każda z tych map zawiera ówczesne (z lat trzydziestych) granice i nazwy nadleśnictw, granice i numery oddziałów (kwartałów), rzeki oraz okoliczne wsie i osady, również z ich nazwami. Poniżej krótka charakterystyka tych opracowań.

Uroczyska według danych z XVI-XVIII wieku i sieć wodna (na tle obecnego podziału). Skala 1:125 000. Mapa zawiera nazwy uroczysk, czyli terenów eksploatacji Puszczy, w tym także ostępów i wchodów, ale bez nazw większych jednostek administracji leśnej (kwater i straży).



Ryc. 1. O. Hedemann, *Uroczyska według danych z XVI-XVIII wieku i sieć wodna (na tle obecnego podziału)*, skala 1:125 000, 1939, tytuł mapy

Granice i podział administracyjny w/g „Ordynacji” 1693 r. oraz ostępy 3-ch kwater. Skala 1:200 000. Mapa zawiera nazwy ostępów, czyli jednostek nie podlegających żadnej eksploatacji poza łowami.

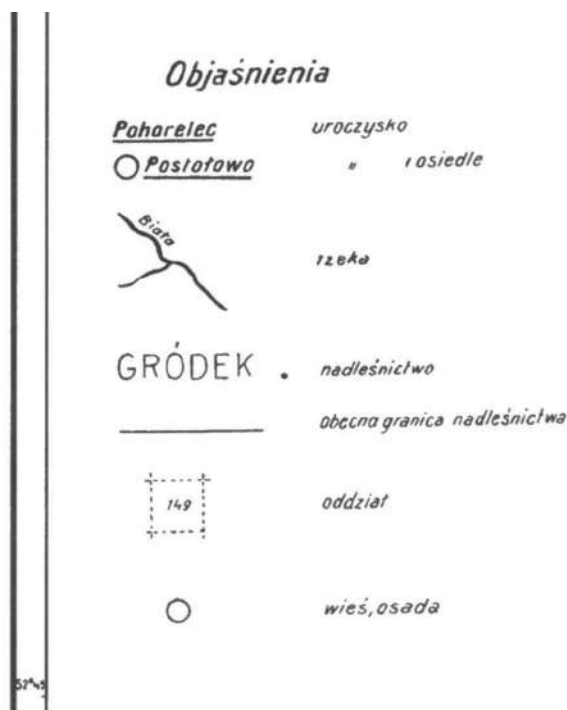
Rozmieszczenie wchodów i majątków wchodowych w/g „Rewizji” 1559 r. i „Ordynacji” 1639 r. oraz emfiteuz. Skala 1:200 000. Mapa zawiera nazwy wchodów (czyli swego rodzaju serwitutów), emfiteuz (dzierżaw), miejscowości granicznych i zlokalizowanych majątków wchodowych.

Podział administracyjny w/g „Opisania Puszczy” z roku 1796 oraz położenie wsi kluczowych i bindug. Skala 1:200 000. Mapa zawiera nazwy kwater i straży.

Na każdej mapie opisane są wyloty linii siatki kartograficznej (nie wszystkie prawidłowo). Wszystkie mapy są jednobarwne. Położenie wielu nazywanych obiektów przedstawiane jest za pomocą odnośników. Mapy dołączone do reprintu drukowane są dwustronnie. Ponadto mapa uroczysk została tam zmniejszona do skali zbliżonej do pozostałych map; jej nowej skali nie podano.

Do końca niejasna jest kwestia autorstwa tych opracowań. Jak napisał Wiktor Hartman w uwagach do rozdziału I „Trzy bruliony map historycznych, których szkicowanie rozpoczął ś.p. O. Hedemann, uzupełniłem na podstawie danych źródłowych. Uzyskany materiał kartograficzny po ostatecznym opracowaniu został naniesiony na cztery mapy, umieszczone na końcu książki”.

Jak wynika z opisów map, podstawą do dalszych analiz powinna stać się mapa uroczysk, obejmująca „wszelkie określenia topologiczne” na terenie puszczy, czyli zwykle, mówiąc w uproszczeniu – części lasu. Jak bowiem przyjmuje autor pracy „...uroczyska to cała gama pojęć, stałe łąki i lokacje straży leśnej, czasem synonimy borów i ostępów, zjawiska terenowe zasadniczo rozległe o wielce zróżnicowanej, a raczej nieuchwytej i zatraconej już, treści. Można tylko utrzymywać, że uroczyska to teren eksploatacji par excellence.”



Ryc. 2. Legenda mapy uroczysk O. Hedemanna

Na podstawie akt archiwalnych z XVI–XVIII wieku O. Hedemann pozyskał 524 nazwy. Trudu zebrania i zlokalizowania nazw funkcjonujących na terenie Puszczy Białowieskiej podjął się kierownik Parku Narodowego dr Jan Jerzy Karpiński. Dzięki pomocy miejscowych leśników sporządził on wykaz obejmujący około 1000 dawnych i współczesnych uroczysk. Spośród nazw przedzobiorowych udało się dość dokładnie (podając numery kwartałów) zlokalizować położenie 290, czyli około 55% zbioru Hedemanna. Nazwy te zostały umieszczone na mapie uroczysk.

Aby lepiej móc ocenić wartość mapy przedzobiorowych nazw uroczysk w Puszczy Białowieskiej porównano ją z innymi, w większości współczesnymi, wybranymi opracowaniami kartograficznymi. Ich listę umieszczono po wykazie literatury.

Wykorzystano również dane pochodzące z Państwowego Rejestru Nazw Geograficznych (PRNG) – na podstawie strony internetowej www.geoport.gov.pl

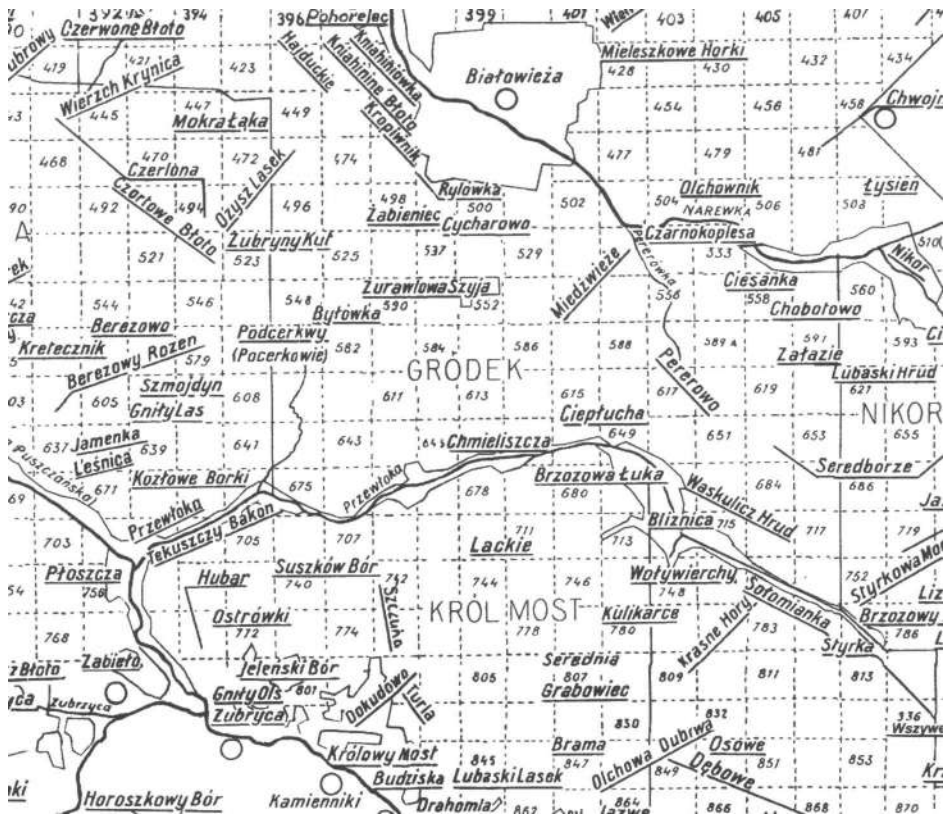
Mapy topograficzne oraz mapa Agencji TD przedstawiają cały obszar części polskiej oraz znaczny fragment części białoruskiej. Na mapie PTOP pokazana jest niemal wyłącznie białoruska część Puszczy. Pozostałe mapy oraz PRNG obejmują (w zakresie nazewnictwa) tylko polską część Puszczy. Całkowita liczba nazw uroczysk umieszczonych na mapie Hedemanna rozłożyła się mniej więcej po połowie, z przewagą kilku zaledwie nazw po stronie białoruskiej.

3. Cel i wyniki badań

Celem badań było stwierdzenie, jaka część zlokalizowanych w pracy O. Hedemanna nazw uroczysk Puszczy Białowieskiej przedstawiana jest na wybranych, późniejszych mapach topograficznych i turystycznych.

Przeprowadzone analizy wykazały, że najlepiej pod tym względem wypadły mapy wydane przez Białowieski PN oraz Agencję TD – na obu oznaczono nieco powyżej 40% dawnych nazw uroczysk. Wartości dla pozostałych źródeł były nieznacznie niższe i mieściły się w przedziale 30–40%. Jeżeli wziąć pod uwagę tylko polską stronę Puszczy, to najslabiej (po około 30% znalezionych dawnych nazw) wypadły obie mapy topograficzne oraz mapa PPWK, która spośród badanych map turystycznych jest mapą najstarszą i wykonaną w stosunkowo małej skali. Trzeba zaznaczyć, że dość duża część (około połowy) nazw charakteryzowała się nieco innym brzmieniem niż w pracy Hedemanna – na przykład „Głęboki Kąt” w miejsce dawnego „Hłuboki Kut”.

Różnice pomiędzy poszczególnymi mapami wynikają przede wszystkim z różnej liczby nazw przedstawianych na mapach jako części lasu. Jeżeli nazwa dawnego uroczyska staje się nazwą współczesnej osady lub leśniczówki, to znacznie zwiększa to szanse jej zachowania. Liczba takich nazw na wszystkich badanych mapach jest zbliżona i kształtuje się w przedziale 31–36 nazw. Liczba nazw przedstawianych na mapach części lasów jest znacznie bardziej zróżnicowana



Ryc. 4. Fragment mapy uroczysk O. Hedemanna

uroczysk. Inną rzeczą, że położenie tych obiektów niekoniecznie odpowiada ściśle oddziałom wskazanym przez Hedemanna.

Wypływa stąd wniosek, że odpowiednie nazywanie powstałej osady, jednostki administracji leśnej lub formy ochrony przyrody może mieć wpływ na zachowanie dawnych nazw, świadczących o dziedzictwie kulturowym danego regionu.

Ciekawe, że spośród czterech map przedstawiających większą liczbę toponimów w białoruskiej części Puszczy, wszystkie osiągnęły niemal tę samą wartość – po około 40%. Oznacza to, że w przypadku map topograficznych po białoruskiej stronie Puszczy pokazanych jest więcej dawnych nazw uroczysk leśnych (o około 10%). Dotyczy to przede wszystkim obecnych nazw części lasu. Może to wynikać stąd, że te fragmenty map wykonywane były na podstawie mniej aktualnych źródeł, na których zachowanych było więcej dawnych nazw. Mapa turystyczna Agencji TD jest pod tym względem znacznie bardziej zrównoważona. W obu częściach puszczy wartość wskaźnika zachowania dawnych nazw jest niemal taka sama.

Porównując obie mapy topograficzne należy stwierdzić, że ogólnie mapa UTM wypadła nieco lepiej od mapy 1942. Jak wskazano wcześniej, istotna różnica między tymi mapami wynikała z przedstawienia różnej liczby nazw części lasów po stronie polskiej. Jest to zgodne z innymi badaniami, przeprowadzonymi przez autora. Na przykład na obszarze Puszczy Knyszyńskiej na mapie 1942 przedstawiono 51 nazw uroczysk leśnych (części lasu), zaś na mapie UTM było ich prawie dwukrotnie więcej. Jednak wszystkie tego rodzaju toponimy opisane na mapie UTM zawarte są także w bazie danych PRNG, podczas gdy na mapie 1942 są tylko 22 takie nazwy. Dlatego wartość mapy 1942 należy tu ocenić jednak wyżej. Jak wykazują inne badania autora tekstu przedstawione w cytowanych wcześniej pracach, wartość ta wykazuje jednak bardzo duże zróżnicowanie regionalne.

Odrębnym, ciekawym zagadnieniem jest porównanie obu map pod względem liczby toponimów obszarów leśnych oznaczanych poza granicami Polski. Analiza porównawcza wykazała tu silne zróżnicowanie, zależne od sąsiadującego kraju. Na terenie Niemiec zdecydowaną większość toponimów leśnych, około dwóch trzecich wszystkich nazw, oznaczono tylko na mapie 1942 (pozostałe oznaczono na obu mapach). Na terenie Rosji wykazy nazw są niemalże takie same. Na terenie Litwy proporcja jest podobna jak w przypadku Niemiec, tyle że na korzyść mapy UTM. W przypadku Białorusi i Ukrainy więcej nazw przedstawianych jest również na mapie UTM. Przewaga ta jednak nie jest już tak duża; około trzech czwartych nazw obszarów leśnych jest taka sama na obu mapach. Duże różnice pomiędzy poszczególnymi państwami są zastanawiające; mogą mieć na to wpływ zróżnicowane i zmieniające się w czasie podejścia do kwestii nazewnictwa w wojskowych służbach kartograficznych poszczególnych państw.

4. Podsumowanie

Mapa przedrobiorowych nazw uroczysk Puszczy Białowieskiej zamieszczona w monografii Ottona Hedemanna jest niezwykle cenną mapą tematyczną. Przedstawione na niej nazwy odzwierciedlają społeczne (kulturowe) funkcje pełnione przez jeden z najbardziej znanych polskich kompleksów leśnych. Są wszelkie podstawy ku temu, aby to opracowanie kartograficzne uznać za kluczowe dla dokumentowania polskiego nazewnictwa obszarów leśnych, a także za ważne dla polskiej kartografii toponimicznej.

Na wydawanych współcześnie mapach oznaczana jest mniejsza część (około 40%) zlokalizowanych dawniej nazw; są to przede wszystkim nazwy obecnych osad, leśnictw i rezerwatów. Dawnych nazw części lasu jest na mapach znacznie mniej – w dużej części zostały one zastąpione przez nazwy późniejsze (np. „Gierkówka”). Możliwe, że większość z nich nie jest już używana przez miejscowych leśników lub innych użytkowników puszczy, jednak nie powinny one ulec zapomnieniu. Dobrym przykładem stosownych działań w tym zakresie jest wydana w roku 2012 przez Wydawnictwo Artem mapa turystyczna Puszczy Pызdrskiej.

Odrębną czcionką oraz barwą wyróżniono na niej dawne nazwy miejscowości związane z kolonizacją olęderską.

Wykonanie podobnych prac możliwe jest także dla innych kompleksów leśnych. Na przykład dla Puszczy Kozienskiej istnieje tabelaryczny wykaz zlokalizowanych nazw dawnych uroczysk sporządzony przez prof. R. Zarębę (1997). Dla niektórych innych kompleksów lub nadleśnictw zachowały się jeszcze odpowiednie materiały archiwalne i można takie zestawienia sporządzić. Warto też opracowywać mapy nazw miejscowych, jakimi użytkownicy lasu posługują się obecnie. Jak pisał O. Hedemann, przedstawiają one „niewyczerpaną skarbnicę dla różnych gałęzi wiedzy – historii, lingwistyki, etnografii, nauki teoretycznego i praktycznego leśnictwa itp.” Czy jednak tworzenie takiej skarbnicy jest opłacalne? Czy można je uznać za działalność naukową, czy też nadal pozostanie wyłącznie hobby pasjonatów i miłośników lasu?

W tekście wykorzystano wyniki badań projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki pt. „Toponimy leśne na polskich mapach topograficznych”.

Słowa kluczowe: toponim, uroczysko leśne, mapa leśna, Puszcza Białowieska, Otton Hedemann

Literatura

- Hedemann O., 1936, *Uroczyska*, „Echa Leśne”, nr 21–24.
- Hedemann O., 1939, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa.
- Olenderek T., 2012a, *Możliwości uzupełnienia Państwowego Rejestru Nazw Geograficznych o toponimy leśne umieszczane na wojskowych mapach topograficznych z okresu 1955–1965*, „Roczniki Geomatyki”, T. 10, nr 5, s. 55–60.
- Olenderek T., 2012b, *Toponimy leśne na wojskowych mapach topograficznych z okresu PRL*, „Sylwan”, T. 156, nr 12, str. 923–929.
- Zaręba R., 1977, *Nazwy uroczysk, puszczy, borów i lasów w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 48, nr 1, s. 25–31.
- Zaręba R., 1979, *Propozycje ustalenia nazw dużych kompleksów leśnych*, „Sylwan”, T. 133, nr 1, s. 17–22.
- Zaręba R., 1997, *Uroczyska leśne Puszczy Kozienskiej*, w: *Lasy Puszczy Kozienskiej*, red. R. Zielony, Warszawa, s. 303–322 (przedruk z „Biuletynu Kwartalnego Radomskiego Towarzystwa Naukowego”, nr 3–4, 1970).

Źródła kartograficzne

- Mapa topograficzna, 1:50 000, układ współrzędnych 1942, Sztab Generalny WP, oprac. 1963.
- Mapa turystyczna *Puszcza Białowieska*, 1:75 000, PPWK, 1989.
- Mapa turystyczna *Puszcza Białowieska*, 1:50 000, Białowieski PN, 2000.
- Mapa topograficzna, 1:50 000, układ współrzędnych UTM, Główny Geodeta Kraju, Sztab Generalny WP, 2003.

- Mapa turystyczna *Puszcza Białowieska i okolice*, 1:85 000, oprac. Atikart, 2007.
Mapa turystyczna *Puszcza Białowieska*, 1:50 000, Agencja TD, 2008.
Mapa turystyczna *Puszcza Białowieska*, 1:50 000, EkspresMap Polska, 2008/2009.
Mapa topograficzno-turystyczna *Puszcza Białowieska*, 1:50 000, WZKart., 2009.
Mapa turystyczna *Puszcza Białowieska i okolice*, 1:50 000, Compass, 2012.
Mapa przyrodnicza *Bielawiejskaja Puszcza*, 1:50 000, Północnopodlaskie Towarzystwo
Ochrony Ptaków, rok wydania niepodany.
Mapa turystyczna *Puszcza Pyzdrska*, 1:55 000, Artem, 2012.

Map of the former names of Bialowieza Primeval Forest parts

S u m m a r y

The monograph “History of Bialowieza Primeval Forest in Poland before the partitions (up to 1798 years)” by Otto Hedemann was published in 1939. It contains among other a list of 524 names of forest parts that were found in the documents drawn from the sixteenth to the eighteenth century. 290 of that name had been located and then were placed on the attached map in scale 1:125 000. It is the best source of information about the old names in the Bialowieza Primeval Forest. In modern topographic and travel maps at most about 40% of these names can be found. Giving old names of forest parts to settlements, reserves or forest ranges favors retaining these names. Map included in the Otto Hedemann’s monograph is a little-known but valuable example of the development of Polish toponym cartography.

Key words: toponym, forest part, forest map, Bialowieza Primeval Forest, Otton Hedemann